

UOT 821.512.162

Kəmalə CƏFƏROVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına
Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
cafarova66@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA REPRESSİYA İCTİMAİ-SİYASİ PROSESİN ƏN BÖYÜK HADİSƏSİ KİMİ

Açar sözlər: müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, sosializm realizmi epoxası, repressiya, ictimai-siyasi proseslər

Keywords: modern Azerbaijani literature, epoch of socialism realism, repression, socio-political processes

Ключевые слова: современная азербайджанская литература, эпоха реализма социализма, общественно-политические процессы

Giriş. XX əsr Azərbaycanı mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələrlə doludur. Əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında feodalizm münasibətlərinin burjuva-kapitalist axarı ilə əvəz olunması göz qabağında idi. Rusiyada baş verən hadisələr, istisnasız olaraq, Azərbaycan mühitinə də təsirsiz qalmırdı, rus imperializminin müstəmləkəçilik siyasəti, "parçala və hökm sür" şüarı hələ də qüvvədə idi. Lakin bu qüvvəyə qarşı bolşevizm hərəkatı yarandı, bu hərəkat Azərbaycanda da yayılmağa, getdikcə şüurlara hakim kəsilməyə başladı. Ancaq Azərbaycanda milli müstəqillik düşüncəsi də formalaşırdı və bu düşüncə sahibləri Azərbaycanın taleyini bolşevizmdə deyil, millətin suveren, müstəqil yaşamaq istəyində görürdülər. Nəticədə milli azadlıq hərəkatı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına səbəb oldu. Cəmi iyirmi üç ay yaşasa da, Azərbaycan xalqı müstəqilliyin ilk barını-bəhərini gördü. Lakin qırmızı imperiya – Lenin hakimiyyəti – Şura inqilabı Azərbaycanı da öz cənginə keçirdi. Məhz bundan sonra Azərbaycanda yetmiş illik müstəmləkəçi siyasətin başlanğıcı qoyuldu.

Repressiyanın mahiyyəti. Şura inqilabı ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi, ədəbiyyatda da tamam fərqli bir mənzərə yaratdı. Leninin proletar ədəbiyyatı haqqında fikirləri ədəbiyyatda sinfi-siyasi bir ab-havanın yaranmasına səbəb oldu. Ədəbiyyat öz azadlığını, müstəqilliyini, həyata, gerçəkliyə obyektiv münasibətini bolşevizm ideyalarına qurban verməyə başladı. Görkəmli tənqidçi Yaşar Qarayev yazırdı: "Ümumiyyətlə, bolşevik əxlaq və nəzəriyyə həmişə hər yerdə qanunları yazmaqla yox... pozmaqla güclü görünə bilər. Bu əxlaq və nəzəriyyə cəmiyyətdə və təbiətdə ekoloji ahəngə, yaradıcı, müsbət, pozitiv enerjiyə, hələ reallaşmamış sosial harmoniya imkanlarına yox, dağıdıcı, "antiahəng" potensiala istinad edir. Ən çox nəyə arxalanır? İqtisadi ziddiyyətlərə, sosial çətinliklərə, milli müsibətlərə, sinfi böhranlara! Bəs ən çox kimə güvənir? "İtirməyə zəncirdən başqa heç nəyi olmayanlara!" O, mövcud sosial tərəqqi təliminə "sinfi mübarizə" ideyasını daxil edir

və mütləq sinfi mənafeyini bəşəri dəyərlərə qarşı qoyur... Bu təlimdə miqyaslı, qlobal səviyyədə insan, fərd, şəxsiyyət anlayışı yoxdur, vint, təkər, kütlə, qrup, sinif, təbəqə anlayışı vardır" [3, s.616-617].

Yeni quruluş çox dəyişikliklərə, ictimai-siyasi həyatda, mədəniyyət və iqtisadiyyatda, sənayedə və kənd təsərrüfatında kommunist-bolşevik metodlarına, üsul və vasitələrinə üz tutdu. Doğrudur, Sovet hakimiyyəti illərində bir çox müsbət dəyişikliklər də baş verdi – savadsızlıq ləğv olundu, qadınlara azadlıq verildi, işsizlik aradan qaldırıldı və s. Amma bütün bunlar bolşevizmin törətdiyi faciələrlə bərabər tutula bilməz. İyirminci illərin əvvəllərindən Azərbaycanda başlayan mənəvi, sonra isə fiziki terrora haqq qazandırmaq olmaz.

Sovet repressiyaları da məhz bu illərdən start götürmüşdü. Sürgünlər, həbslər, qətlər, düşünüən başların, zəkali insanların tədricən aradan götürülməsi repressiyanın başlıca məzmununa çevrildi. Bu hərəkət yuxarıdan – Stalin tərəfindən müəyyənləşdirilmişdi. "Təmizləmə əməliyyatı" o demək idi ki, ölkədə bolşevik-kommunist hakimiyyəti ilə müxalifətdə olan heç bir hərəkət baş verməsin. Bunun üçün də keçmişi "şübhəli" olan ziyalılar hədəfə çevrilirdi.

Azərbaycanda bu proses daha sürətlə gedirdi. Ziyalıları, hətta fəhlə və kəndliləri, din xadimlərini, elm və sənət xadimlərini millətçilikdə, əksinqilabi hərəkətdə suçlamaq adi hala çevrilmişdi. Hətta Sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparan bolşeviklər də bu repressiyadan canlarını qurtara bilmədilər. Azərbaycanın rəhbəri Mir Cəfər Bağirov (1896-1956) Stalinin repressiya planını qədərindən artıq həyata keçirirdi. Ovaxtkı respublika xalq daxili işlər komissarının müavini Markaryanın Stalinin "ölüm maşını" adlandırılan N.İ.Yejova (1895-1939) – qeyd edək ki, 1937-38-ci illərin "böyük təmizlik hərəkəti"na – 6 milyon insanın həbs edildiyi, 1,5 milyon insanın öldürüldüyü repressiyaya məhz o başçılıq etmişdi – məruzələrindən biri Azərbaycanda repressiyanın miqyasının yuxarıların planlaşdırıldığından qat-qat artıq həyata keçirildiyini sübut edir [4, s.9].

Sovet repressiyalarının ən qızgın, ən təlatümlü illəri olan iyirminci-otuzuncu illəri iki mərhələyə ayırmaq olar: iyirminci illərdə sürgünlər, həbslər və güllələnmələr o qədər də intensiv deyildi. Sovet hakimiyyəti hələ təşkilatlanma prosesində idi, sənayedə, kənd təsərrüfatında sosializm prinsipləri həyata keçirilirdi, ən başlıcası, Azərbaycan nefti yenə Rusiyaya daşınır, maddi sərvətlərimiz özümüz-dən daha çox başqalarının xeyrinə sərf olunurdu. Lakin DTK əməli fəaliyyətdə idi, cümhuriyyət dövrünün liderlərini, müsavətçiləri izləmək, onları xarici ölkələrin casusu elan etmək, əksinqilabi fəaliyyətdə təqsirləndirmək planı tədricən həyata keçirilirdi. "Müsavət", "İttihad" partiyalarının üzvlərinin həbs olunması, sürgünə göndərilməsi məhz iyirminci illərdən başladı. Ədəbiyyat və mədəniyyət aləmində də proletar hakimiyyətinin tələbləri, ideoloji prinsipləri reallaşmağa başladı. Yeni quruluşun öz ədəbi-mədəni siyasətinə uyğun olaraq "proletar mədəniyyəti"ni yaratmaq başlıca vəzifəyə çevrildi.

Ədəbiyyatda "ələmdən nəşəyə", köhnədən yeniyə xətti sovet ideologiyasının maraqlarını ifadə edirdi. Məsələ bundadır ki, yeni yazarlar nəslə (başda Süleyman

Rüstəm olmaqla) sosializm quruluşunun yetirmələri idi. Onlar öz əsərlərində yeni həyatın, yeni dövrün təənnümçüsü olaraq qalmır, həm də bu quruluşla uyuşmayan, tərəddüd edən və ya artıq öz yolunu çoxdan cızmış yaşlı həmkarları ilə açıq mübarizə aparırdılar. Əlbəttə, yaşlı nəsiləndən olan bir çox sənətkarlar (Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926), Süleyman Sani Axundov (1875-1939), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933) və b.) yeni həyatı, yeni quruluşu, inqilabi hadisələri təənnüm edən əsərlər yazdılar, Cəfər Cabbarlı (1899-1934) bütünlüklə sosializm realizmi xəttinə qoşuldu. Onun sənətkar qüdrətinin hiss olunduğu "Sevil" (1927), "Almaz" (1930), "Yaşar" (1932) pyesləri sovet dövrünün hadisələrini, bununla birlikdə real həyatın mahiyyətini əks etdirirdi.

Otuzuncu illər XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində çox mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövr kimi xatırlanır. Artıq hakimiyyət İ.V.Stalin (1878-1953) diktaturasının əlində idi. Azərbaycanda isə Mir Cəfər Bağirov bu diktaturanın bir respublikasının baş rəsmisi idi. O, həm Stalindən gələn əmrləri sözsüz yerinə yetirir, həm də özünün qəddar niyyətlərini həyata keçirirdi. Onun hədəflərindən birincisi ziyalılar idi – bu ziyalılar, əsasən, bədii yaradıcılıqda və elm aləmində tanınmış şəxslər idi. Hüseyn Cavid (1882-1941), Əhməd Cavad (1892-1937), Hacı Kərim Sanılı (1878-1937), Yusif Vəzir Cəmənzəminli (1887-1943), Tağı Şahbazi Simurğ (1892-1938), Seyid Hüseyn (1887-1938), Böyükağa Talıblı (1897-1938), Mikayıl Müşfiq (1908-1938), Sultan Məcid Qənizadə (1866-1938), Hacıbaba Nəzərli (1895-1938), Ömər Faiq Nəmanzadə (1872-1937), Seyfulla Şamilov (1902-1974) – bunlar artıq bir yazıçı kimi Azərbaycan ədəbiyyatının qaymaqları, Bəkir Çobanzadə (1893-1937), Salman Mümtaz (1884-1941), Əli Nazim (1906-1941), Mustafa Quliyev (1893-1938), Əmin Abid (1898-1938), Hənəfi Zeynallı (1896-1937), Məmməd Kazım Ələkbərli (1905-1937), Vəli Xulufu (1894-1937), Xəlil İbrahim (1892-1938) isə Azərbaycan tənqidi və ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələri idilər.

M.C.Bağirov və onun əlaltıları heç kimə aman vermədilər, ədəbiyyatın düşünən beyinləri "troyka"-nın – “üçlük”lərin 15-20 dəqiqə ərzində çıxardıqları ölüm və ya sürgün qərarları ilə aradan götürülürdü. İrəli sürülən ittihamların əksəriyyəti eyni idi: onlar əksinqilabi fəaliyyətdə, trotskiçilikdə, müsavətçilikdə, türkcülükdə, Stalin və M.C.Bağirova sui-qəsd hazırlamaqda günahkar bilinirdilər.

Bu quruluşun Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparan və iyirminci-otuzuncu illərdə yüksək vəzifələrdə çalışan inqilabçılara da “rəhmi” gəlmədi – Ruhulla Axundov (1897-1938), Əliheydər Qarayev (1896-1938), Dadaş Bünyadzadə (1888-1938), Həmid Sultanov (1889-1938), Ayna Sultanova (1895-1938), Qəzənfər Musabəyov (1888-1938), Məmməd Cuvarlinski (1902-1937) də eyni aqibətlə üzləşdilər. Çünki bəzi inqilabçılar M.C.Bağirovdan daha zəki və bacarıqlı insanlar idi. Beləliklə, 1937-1938-ci illər Azərbaycanda bolşevik repressiya maşını tam gücü ilə hərəkətə gəldi və Stalin–Beriya–Bağirov üçlüyünün qələbəsi təmin olundu. 1941-1945-ci illər müharibəsi (o vaxtlar Böyük Vətən müharibəsi) başlanmasaydı, kim bilir, terror maşını daha kimləri aparacaqdı.

Qırxıncı illərin sonları – əllinci illərin əvvəllərində repressiyanın ikinci dalğası gəldi. Hələ Stalin yaşayırdı, məmləkətin hər kəndində, şəhərində onun heykəlləri ucalırdı, M.C.Bağırov da hakimiyyətdə idi, deməli, stalinizm yaşayırdı. Lakin M.C.Bağırov köhnə metodla deyil, daha hiyləgər vasitələrlə hərəkət edirdi. Görkəmli filosof, akademik Heydər Hüseynovun bir "səhvi" ona baha başa gəldi. Çox böyük bir əsərində – “XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabında onun Şamil və müridizm hərəkətinə rəğbəti dəhşətli bir qısqançlıqla qarşılandı və Heydər Hüseynov bütün təzyiqlərə dözməyərək intihar etdi. Stalinin ölümündən və M.C.Bağırovun hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra – 1956-cı ildən başlayaraq SSRİ Ali Məhkəməsi repressiya qurbanlarının ailələrinə bəraət kağızı göndərirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında repressiya mövzusu. Əlbəttə, 1930-cu illərin sovet repressiyasının törətdiyi faciələr bədii ədəbiyyatda əks olunmalıydı və bunun ilk nümunəsini Rəsul Rzanın (1910-1981) repressiya qurbanlarından biri, alovlu şair Mikayıl Müşfiqə həsr etdiyi "Qızılgül olmayaydı" (1958-1961) poemasında görürük. Bu poemada və Xalq yazıçısı Mehdi Hüseynin (1909-1965) "Yeraltı çaylar dənizə axır" (1965-1966) romanında ilk dəfə olaraq sovet repressiyasının törətdiyi faciələr öz əksini tapır. Lakin bundan sonra həmin mövzuya uzun müddət müraciət olunmur. Yalnız səksəninci illərdə Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü", Elçinin "Ölüm hökmü" romanlarında tədricən bu mövzuya qayıdış başlanır.

Ancaq bütün bunlar dənizdə bir neçə damla təsiri bağışlayırdı. Ədəbiyyatda vaxtı ilə bir sıra mövzulara, onları yazmağa qadağalar qoyulmuşdu. Ateizmin hökm sürdüyü bir cəmiyyətdə dini mövzulara müraciət etmək, hər hansı bir klassikin dini dünyagörüşünü tədqiq etmək, beləliklə, onun yaradıcılığının bu xüsusiyyətini təhlil obyektinə çevirmək hünər sayılmırdı. Yaxud XX əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli sənətkarların yaradıcılığı bütün aspektləri ilə tədqiqata cəlb olunmurdu. Azərbaycan ədəbiyyatının mühacirət qolu isə yalnız doxsanıncı illərdən başlayaraq öyrənilməyə başlandı.

Repressiya mövzusunun sərhədləri 1990-cı illərdə – Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra genişləndi, təkcə bədii yaradıcılıqda deyil, elmi ədəbiyyatda da əsas mövzulardan birinə çevrildi. 1937-ci il qurbanlarının – elm və maarif xadimlərinin həyat və yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslar tərəfindən tədqiqatlara cəlb olundu.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı müstəqillik dövrünün – yaşadığımız indiki əsrin ruhunu, azadlığa qovuşmuş xalqımızın yeni həyat uğrunda mübarizəsini, beynəlxalq aləmdə bir millət kimi tanınmasını, etiraf olunmasını əks etdirən bədii, publisistik əsərlərlə zənginləşir. Sosializm realizmi epoxası artıq tarixə çevrilib, ədəbiyyat ideoloji buxovlardan, qərar və qətnamələrdən xilas olub. İndi ədəbiyyatın azərbaycançılıq, vətənçilik ideologiyası ilə nəfəs aldığı onun araya-ərsəyə gətirdiyi əsərlərdə də nümayiş olunur. Poeziyada da, nəsrə də, dramaturgiyada da, publisistikada da bu mənada müəyyən canlanma hiss olunur, yazıçılar həyatı, gerçəkliyi inikas üsullarında yeniliyə can atır, dünya ədəbiyyatından faydalanırlar.

Əlbəttə, ədəbiyyatda hələ də bir sıra şablonlar, stereotiplər yaşamaqdadır, hələ də köhnə, yıpranmış üsullarla əsərlər meydana gətirən, poeziyada nəzmkarlıqla məşğul olan, nəsrdə əhvalatçılığı, uzun-uzadı təsvirçiliyi təmsil edən qrafomanlar var. Amma bu əsərlərin ömrü uzun olmur.

Ədəbiyyatda vaxtilə bir sıra mövzulara, onları yazmağa qadağalar qoyulmuşdu. Belə mövzulardan biri də keçən əsrin iyirminci-otuzuncu illərində sovet-bolşevik repressiyalarının törətdiyi faciələrin ədəbiyyatda zəif əks olunması idi. 1960-1980-ci illərdə artıq sovet repressiyalarının faciələri kifayət qədər məlum idi, lakin ədəbiyyatda bir neçə əsər (məsələn, Rəsul Rzanın "Qızılgül olmayaydı", İsa İsmayılzadənin "1937" poemaları, Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü", Elçinin "Ölüm hökmü" romanları, Rafael Hüseynovun "Cavidlər" sənədli romanı) istisna olunmaqla, repressiya mövzusu nisbətən kölgədə qalmaqda idi. Amma bu mövzu ilə bağlı həyəcan təbili 1990-cı illərdən çalınmağa başladı, həm bədii əsərlərdə, həm publisistik yazılarda, həm də ayrı-ayrı monoqrafiya və tədqiqatlarda keçən əsrin 20-30 və 40-cı illərinin sonu – 50-ci illərinin əvvəllərində sovet repressiyalarının törətdiyi faciələr haqqında geniş söhbət açıldı.

Bu mövzu, qeyd etdiyimiz kimi, keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq həm bədii, həm də elmi ədəbiyyatın əsas mövzularından birinə çevrildi, yazıçılar və alimlər Azərbaycan tarixində silinməz izlər buraxan 1920-1950-ci illərin qanlı cinayətlərini, ziyalılarımızın başına gətirilən faciələri konkret fakt və dəlillərlə əks etdirməyə başladılar. Digər tərəfdən, indiyə qədər açılmayan, məlum olmayan faktlar üzə çıxdı, həm ayrı-ayrı ziyalıların – 37-ci il qurbanlarının faciəsi, həm də bu repressiyanı doğuran səbəblər təhlil hədəfinə çevrildi.

Sovet quruluşu – proletariat diktaturası məhz "sinfi mübarizə" şüarını əsas götürürdü. AXC-nin süqutundan sonrakı dövr ədəbiyyatın qapalı bir çevrədə hərəkətinə təkan verdi. Minillik ümumbəşəri bədii tərəqqinin tarixində yeni bir epoxa – sosialist realizmi mərhələsi başlandı. Xalq yazıçısı, görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas Elçin "Sosrealizm bizə nə verdi?" əsərində yazır: "Əlbəttə, sistem güclü idi və onun həmləsinə tab gətirmək üçün həmin gücə də ekvivalent istedad tələb olunurdu. Bəzən qərribə bir mənzərə yaranırdı, eyni bir əsərdə həm sosrealizmin tələbləri, həm də istedadın təhriki ilə sosrealizmin tələblərinə o qədər də doğma olmayan bədiiyyat tələbləri öz ifadəsini tapırdı. "Bir gəncin manifesti" (Mir Cəlal) romanını xatırlayaq: bir tərəfdən fon olaraq inqilabi mövzu, o biri tərəfdən, misal üçün, Bahar kimi neçə-neçə nəsillərin sevimlisi olan Azərbaycan Qavroşunun təsir gücünə malik faciəsi. Yaxud "Bahar suları" (İlyas Əfəndiyev) pyesini xatırlayaq: bir tərəfdən fon olaraq kolxoz quruluşu, o biri tərəfdən isə kolxoz sədri Alxan kişinin zəngin daxili aləminin bədii-psixoloji təhlili (sonralar Mirzə İbrahimov Rüstəm kişi ("Böyük dayaq") obrazı ilə ədəbiyyatımızda bu mövzunu davam etdirməyə çalışdı). Uğur ilə Şəfqətin insani hisslər dünyası və elə məhz bunlara görə də 1948-ci ildə – müharibədən sonra stalinizmin (Sistemin) yenidən fironluq etdiyi bir dövrdə yazılmış bu pyes bu gün də teatrlarda tamaşaya qoyulur, müstəqil Azərbaycan Respublikasının tamaşaçıları

tərəfindən hərarətlə qarşılanır. Sosrealizmin daxilində istedadsız konyunktura ilə bərabər, istedadlı konyunktura da (!) mövcud idi" [1, s.18-19].

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında repressiya mövzusunun ayrı-ayrı janrlar üzrə izlənməsi təkcə bədii əsərlərdə deyil, elmi əsərlərdə də öz həllini tapır. Vaxtilə repressiyanın qurbanı olmuş görkəmli ziyalıların həyat və yaradıcılığı haqqında monoqrafiyalar, elmi məqalələr çap edilir. Akademik Ziya Bünyadovun (1923-1997) "Qırmızı terror" (1991) kitabı bu mənada qiymətli bir mənbə kimi bütün sonra yazılan tədqiqat əsərləri üçün istinad nöqtəsinə çevrildi. Filologiya elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayevin (1936-2002) məqalələri, akademik Bəkir Nəbiyevin (1930-2012) "Didərgin şair" (1995) monoqrafiyası, Elçinin (1943) "Sosrealizm bizə nə verdi?" (2010) əsəri, filologiya elmləri doktoru Bədirxan Əhmədovun (1955) monoqrafiya və məqalələri, filologiya elmləri doktoru Cəlal Qasimovun "Siyasi repressiya həyatda və ədəbiyyatda" (2000) doktorluq dissertasiyası, Rafael Hüseynovun (1955) "Cavidlər" (1984) sənədli romanının sonradan təkmilləşdirilib genişləndirilmiş variantı ("Əbədi Cavid", 2007), filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Azər Turanın (1963) "Cavidnamə" (2010) əsəri, həmçinin filologiya elmləri doktorları Nazif Qəhrəmanlının (1949-2012) və Təyyar Salamoğlunun (1960), filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rəhman Salmanlının Vəli Xulufu haqqında və şair-tədqiqatçı Əli Saləddinin (1937) "Əhməd Cavad" (1992) əsərləri, Nəsiman Yaqubovun (1962) "Ağrılı ömürlər" (1990) publisistik toplusu göstərir ki, repressiya mövzusunə ildən-ilə maraq artır və müstəqillik illərində bu mövzu aktual olaraq qalır.

Mövcud olduğu yetmiş ildə Sistem – sosrealizm öz ideoloji təsirini yazılan əksər əsərlərə göstərirdi. Xüsusilə Leninin, Stalinin, Kommunist Partiyasının tərənnümü, müsbət qəhrəmanların seçimində inqilabçıların, kollektivləşmə uğrunda mübarizə aparanların, əmək qurucularının ön plana çıxarılması ədəbiyyatın bütün janrlarında nəzərə çarpırdı. Lakin Səməd Vurğun (1906-1956), Süleyman Rüstəm (1906-1989), Rəsul Rza (1910-1981), Mikayıl Müşfiq (1908-1938), Süleyman Rəhimov (1900-1983), Mirzə İbrahimov (1911-1993), İlyas Əfəndiyev (1914-1996), Ənvər Məmmədخانlı (1913-1990) kimi şair və nasirlər milli-mənəvi dəyərlərə, onların təbliğinə daha çox üz tuturdular. Tənqidçi, filologiya elmləri doktoru Vaqif Yusifli (1948) yazır: "Ancaq nə qədər mənəvi təqiblər, siyasi vahimə davam edibsə də, o mənəvi təqiblər, o siyasi vahimələr fəvqində duran azad ədəbiyyat da bir boy ucalıb. Səməd Vurğun Azərbaycan xalqının qəddar düşməni Kobanın (Stalinin) "mərd obrazı"nı da yaradıb, Şaumyanı da mədh etməyi unutmayıb, bizi "ağ günlərə çıxaran" "zamanın bayraqları"na – Kommunist Partiyasına da poema yazıb. Amma "Vaqif" kimi bənzərsiz əsər də onun qələmindən çıxıb, siyasətdən uzaq onlarca lirik-fəlsəfi şeir də. Süleyman Rüstəm "Ələmdən nəşəyə" də yazıb, yüzdən çox partiyalı mədhiyyə də. Amma "Cənub şeirləri"ni də elə Süleyman Rüstəm qələmə alıb. Rəsul Rza kimi istedadlı bir sənətkar da bu yalançı inamdan xilas ola bilməyib. Görəsən, Stalin mükafatına layiq görülən "Lenin" poeması çox yaşayacaq, yoxsa "İnsan" və "Rənglər" silsiləsi?" [5, s.8].

Sosializm realizmi dövründə təkcə inzibati yolla, ya da elə könüllü olaraq bu ədəbi metoda sədaqətlə yazılmış əsərlərlə bir sırada, Elçinin (1943) doğru qeyd etdiyi kimi, sosrealizm prinsiplərindən kənarda yazılmış əsərlər də az deyildi. Bu, onu göstərir ki, Azərbaycan yazıçıları ürəklərinin səsinə də qulaq asırdılar, onlar tarixi keçmişimizin səhifələrini işıqlandıranda da, müasir həyatdan yazanda da milli-mənəvi dəyərlərə, ədəbiyyatımızın yaşarı ənənələrinə üz tuturdular. Nəhayət, 1960-cı illərdən başlayaraq sosializm realizmi tədricən süquta uğramağa başladı, ədəbiyyatda yeni bir mərhələ başlandı və bu mərhələdə İnsan amili, Şəxsiyyət başlanğıcı, adi insanların həyatına meyil artmağa başladı. Tənqidçi Akif Hüseynov (1941) "Zamanın və nəsrin hərəkəti" məqaləsində yazır: "Nəsrimizdə keyfiyyət dəyişiklikləri əllinci illərin ikinci yarısından başlayaraq diqqətəlayiq əsərlərlə təsbit olunur. Poeziyada və dramaturgiyada olduğu kimi, nəsrə də janr-üslub axtarırlar, hərəkət, irəliləyiş qabarıq nəzərə çarpır... Bu yeni nəsr, ümumiyyətlə, döqmalara, şəxsiyyətin həqiqi azadlığı və zəkasına uyğun gəlməyən bütün maneə və sədlərə qarşı çıxır ki, bu da cəmiyyətin özündə demokratiyanın, insan hüquqlarının genişləndirilməsi kimi əlamətdar proseslə bağlıdır. Zamanın, dövrün yüksək tələbləri və meyarları ilə, ictimai və bədii fikrin yeni qənaətləri ilə silahlanmağa, qüvvətlənməyə çalışan müasir nəsr ən gözəl nümunələrində istər hazırkı həyatın, istərsə cəmiyyətimizin inkişafının əvvəlki mərhələlərinin münasibət, baxış təzəliyi ilə fərqlənən original mənzərələrini təcəssüm etdirir" [2, s.13-15].

Yetmiş illik ədəbiyyatımızın ümumi mənzərəsində bir hadisəni xüsusi qeyd etməyi vacib bilirik. Bu hadisə həm Azərbaycan tarixi, ictimai-siyasi həyatı, həm mənəvi inkişafı, həm ziyalılarımızın və günahsız insanların, həm də ədəbiyyat və incəsənətimizin, maarif və mədəniyyətimizin miqyaslı dərəcədə böyük aşınmalara, depressiyalara məruz qalması ilə diqqəti cəlb edir.

1920-ci il 28 aprel işğalından sonra Qırmızı imperiya – Rusiya Azərbaycanda illərlə kütləvi həbslər apardı, dəhşətli qətlər, qarətlər törətdi. Soyqırımına bərabər tutulan XX əsrin dəhşətli sovet repressiyaları Azərbaycanın ən çox üzə olan tərəqqipərvər ziyalılarını – görkəmli alimləri, istedadlı şair və yazıçıları, dövlət xadimlərini, hərbiçilərini... qısaca desək, minlərlə günahsız insanı xalqdan qoparıb apardı.

Sovet imperiyasının başçıları tərəfindən törədilən qanlı hadisələr SSRİ-nin tərkibinə zorla qatılan bütün ərazilərdə baş verirdi. Lakin sovet repressiyasının törətdiyi faciələrin ən çox məruz qaldığı respublika Azərbaycan idi. Buna səbəb o idi ki, iyirminci-otuzuncu illərdə Azərbaycanda qüvvətli ziyalılar nəslə yetişmişdi, Stalinin ən yaxın tərəfdaşı olan Mir Cəfər Bağırovun hakimiyyətə gəlişi bu ziyalıların məhvi ilə nəticələnməli idi. Çünki həmin ziyalılar istər əqli cəhətdən, istərsə də vətənpərvərlik ruhu ilə Mir Cəfər Bağırovdan – eyni hal, demək olar ki, bütün İttifaq hakimiyyətinə aiddir – xeyli üstün idilər. İkincisi də, Stalin və onun tərəfdarları – M.C.Bağırov kimilər başda olmaqla – ziyalı təbəqəsini məhv etməklə özlərinin hakimiyyətlərini daha da möhkəmləndirmək istəyirdilər.

1930-1950-ci illər Azərbaycan xalqının həyatında sovet repressiyalarının tüğyan etdiyi illərdir. Təkcə 1937-ci ildə 29 min nəfər "xalq düşməni" adı ilə güllələnib və ya Sibirə sürgün edilib. Həmin ildə Bakı, İsmayilli, Şirvan, Cəbrayıl, Şamaxı, Cəlilabad, Ağdam və b. rayonlarda keçirilmiş "gecə əməliyyatları" nəticəsində 70 min nəfər həbs edilərək sürgün olunub, 30 mindən çox insan isə qətlə yetirilib. Əlbəttə, Stalinin, birbaşa Mir Cəfər Bağirovun törətdiyi bu cinayətlər Azərbaycan xalqının mənəvi genofonduna vurulan ağır zərbələr idi. Bu faciədə Azərbaycan xalqı özünün yüksək intellektə malik oğul və qızlarının üç nəslini itirdi.

Nəticə. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı çox zəngin və dünya ədəbiyyatına verdiyi töhfələrlə xalqımızın mədəni sərvətləri kimi əbədiyaşarlıq qazanmışdır. Əsrin əvvəllərində ədəbiyyat yeni bir inkişaf mərhələsinə daxil olmuş, öz maarifçi-tənqidi realizm xəttini davam etdirərək ikinci intibah dövrünü yaşamışdır. Cümhuriyyət dövrü yaranan əsərlərdə azərbaycançılıq, milli ideologiya, türkçülük ifadə olunmuşdur. Bu əsr həm də bolşevizmin, kommunist ideologiyasının yetmiş illik maddi-inzibati, hüquqi hakimiyyəti ilə tarixə həkk olundu. Kommunist-bolşevik ideologiyası özünə müxalif olan ideologiyalarla savaşa girərək, özünün yeganə hakim ideologiya olduğunu sübut etmək üçün həmin ideologiyaların aradan götürülməsinə can atır, onların mənəvi süqutunu reallaşdırmaq üçün ağır repressiv tədbirlərə əl atır. Sovet repressiyasının tüğyan etdiyi otuzuncu illərdə ən böyük zərbə Azərbaycanın tanınmış söz-sənət adamlarına vuruldu. "Pantürkizm", "panislamizm", müsavətçilik, vətənə xəyanət ziyalıları məhv etməyin ideoloji əsaslarından idi. Sovet repressiyasının törətdiyi faciələr Azərbaycan ədəbiyyatında yalnız repressiya qurbanlarının bəraətindən sonra öz bədii ifadəsini tapır. Bu faciələrin mükəmməl bədii, fəlsəfi, psixoloji aspektlərini canlandıran xarakterik əsərlərdən bəhs olunur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Elçin. Sosrealizm bizə nə verdi? Bakı: Mütərcim, 2009
2. Hüseynov Akif. Nəsr və zaman (məqalələr toplusu). Bakı: Yazıçı, 1980
3. Qarayev Yaşar. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, IV cild, Bakı: Elm, 2016
4. Süleymanov E., Zülfüqarlı M., Musayev D. Şamaxı qırmızı terrorun hədəfində (1930-40-cı illər repressiyaları). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 224 s.
5. Yusifli Vaqif. Karvanbaşı, yolun hayanadır? (məqalələr toplusu). Bakı: Gənclik, 1999

Jafarova Kamala

The repression in modern Azerbaijani literature as the largest event of the socio-political process

S u m m a r y

The article is about the tragedies of Soviet repression in contemporary Azerbaijani literature, criticism and literary criticism, memoir-type and publicist works, the scientific and artistic works written on this subject and the tragedies of Soviet repression systematically subjected to systematic research. The article describes how to lose three generations of the most intelligent people of our nation and thousands of innocent people, the most progressive intellectuals of Azerbaijan – prominent scholars, talented poets and writers, statesmen and militians because of this repression, which is equivalent to the genocide. It is presented the essence of the repression, its reasons and specifically, the great moral blow of the repressions striking to the world of art and science in the 20-50 years of the last century. The article deals with the works written about the repression in contemporary Azerbaijani poetry, prose and drama.

Кямаля Джафарова

Тема репрессии в современной азербайджанской литературе как самое большое событие общественно-политического процесса

Р е з ю м е

В публикации исследуются трагедии, учиненные советскими репрессиями, как в современной азербайджанской литературе и литературоведении, так и в мемуарах и публицистических произведениях, научные и художественные произведения, написанные по данной теме, получали свою оценку, трагедии, учиненные советскими репрессиями, превращались в системном порядке в объект исследований. Эти репрессии, приравненные к геноциду, отняли у народа самых передовых представителей интеллигенции – видных ученых, талантливых поэтов и писателей, государственных деятелей, военнослужащих, коротко говоря, тысячи невинных людей, в публикации речь идет о потере трех поколений сыновей и дочерей нашего народа, обладающих высоким интеллектом. Здесь доводится до внимания сущность репрессии, причины его возникновения и, конкретно, большой моральный ущерб, нанесенный этими репрессиями в искусство и науку в 20-50 годах прошлого века; подробно повествуется о произведениях, написанных на тему репрессий в современной азербайджанской поэзии, прозе и драматургии.